

INLEIDING

Zwemmen

Een onderzoek naar de relatie tussen filosofie en installatiekunst met betrekking tot de vraag naar betekenis

Tine Wilde

Introductie

Ithaka #13: er staat een oud, in onbruik geraakt zwembad in Leuven dat is geannexeerd door 19 kunstenaars. Het gehele pand is gebruikt: een inkomhal, een groepskleedruimte, een machinekamer enzovoort. We zouden kunnen zeggen dat dit een kenmerk van installatiekunst is: de expositie vindt plaats in een bestaand gebouw dat om een of andere reden uit zijn oorspronkelijke functie is ontheven. Er wordt, met andere woorden, een andere betekenis aan een plek met een bepaalde geschiedenis toegekend, zonder dat de oude betekenis - die van het zwembad - op zichzelf verdwenen is. Echter: ook de functie van deze plek wordt door interventie van de kunstenaars een andere en dat veroorzaakt tegelijk ook de verschuiving in betekenis.

We zijn dus 'in situ' bezig. Het is dáár - op die plaats - dat de kunstenaars hun werk inbrengen: foto's, tekeningen, muurschilderingen, videoprojecties, cactussen, een lichtspektakel. Is een aantal kunstwerken in zo'n ruimte neerzetten genoeg om het een installatie te kunnen noemen? Wat betekent het eigenlijk om te zeggen dat we 'installatiekunst' maken?

In een poging om deze vraag te beantwoorden, vertrekken we van de definitie zoals die in Reiss voorkomt: 'Het is een hybride kunstdiscipline, die altijd op een of andere manier een wederkerige relatie tussen waarnemer en kunstwerk, kunstwerk en ruimte, ruimte en waarnemer kent' (Reiss, 1999, pxiii). Er moet dus iets gebeuren tussen de waarnemer, de kunst en de ruimte. Het werk krijgt pas een 'installatieve betekenis' in de samenkomst van alle drie. Die betekenis moeten we zoeken in de vorm van een beeldende kracht die het ondergaan van de installatie tot méer maakt dan enkel maar ervaring, spektakel, gebeurtenis. Dat houdt in dat de verschillende kunstwerken die zijn ingebracht óók onderling elkaar iets te zeggen moeten hebben; dat ze met elkaar een wereld vormen waar de bezoeker in kan rondgaan en zijn eerdere levensgeschiedenis kan inzetten bij het ervaren van de installatie.

We vertrekken dus in dit artikel van de definitie in Reiss. Bovendien vatten we de installatie op als een 'complete wereld'. Van daaruit onderzoeken we de verhouding tussen kunst en leven gerelateerd aan installatiekunst en komen we tot de conclusie dat de filosofie hierin een belangrijke rol kan spelen. Ze kan ons wijzen op onopgemerkte, betekenisvolle verbindingen tussen kunst en werkelijkheid. Graag wil ik u uitnodigen om samen met mij Ithaka #13 te bezoeken met dit kader in gedachten.

Kunst en leven

Alle kunst wordt getoond en daarmee aan de openbaarheid prijsgegeven in een bepaalde 'wereld'; zoals een museumwereld of een galeriewereld. Het urinoir als 'readymade' van Duchamps bijvoorbeeld wordt pas kunst binnen de context van een kunstwereld (vergelijk de Duve, 1999). Hier laat zich een [schijnbare] paradox zien tussen wat we noemen een 'wereld' en een 'openbaarheid': door de plaatsing van het kunstwerk in een dergelijke kunstwereld met alle institutionele impact die daar bijhoort, kan er dankzij diezelfde kunstwereld door het kunstwerk een appèl worden gedaan op de buitenwereld.

Het is in eerste instantie juist de installatiekunst geweest die zich aan die geïnstitutionaliseerde museum- en galeriewereld heeft willen onttrekken. Daarbij kwam de drang van de kunstenaar om zijn atelier uit te breiden : de wijde wereld in - de werkelijkheid opsnuiven - opdrinken - inademen en vervolgens een ingreep in die buitenwereld plegen, zodanig dat het perspectief van de waarnemer verandert en zijn alledaagse kijkgewoonten worden bevroegd.

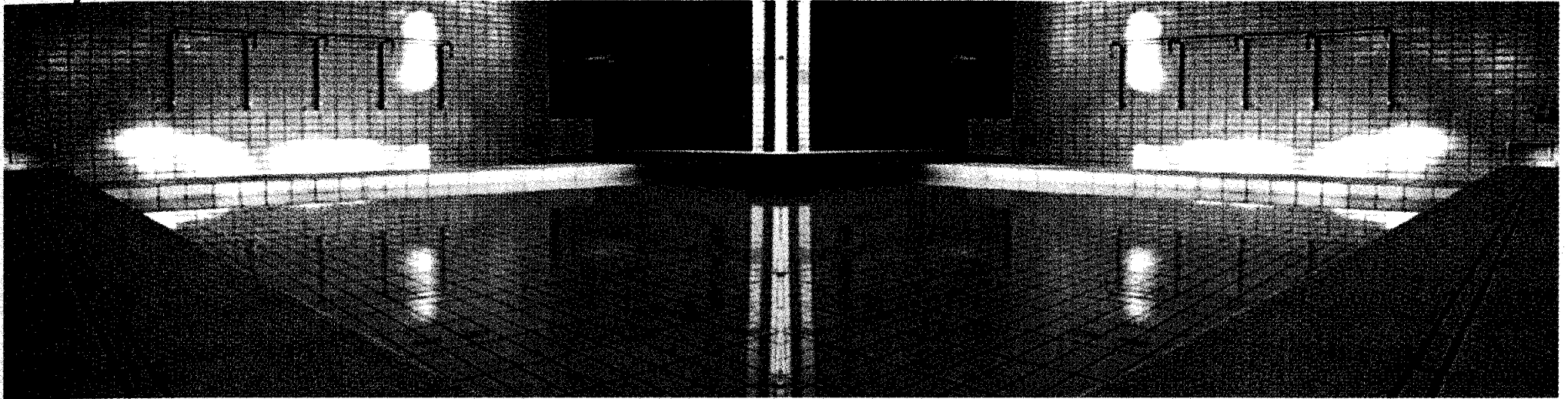
De institutionele regels van de samenleving worden op deze manier doorbroken of opgerekt door de kunstenaar om alle mensen [opnieuw] bewust te laten worden van hun gedragingen, hun gewoonten, zaken die wij normaalgesproken vanzelfsprekend vinden, maar ook om ons met de neus op vragen te duwen waar we zo één, twee, drie geen antwoord op hebben. Kunstenaars zoals Matta-Clark, Smithson, Long, maar ook later op een heel andere manier Kabakov, Laib en vele anderen.

Wat deze kunstenaars met elkaar gemeen hebben, is dat ze kunst maken die niet losstaat van de werkelijkheid, maar het kunstwerk 'op een zelfde niveau' midden in die werkelijkheid plaatsen. Daarbij brengen ze geen differentiatie aan tussen wat er in de werkelijkheid voorhanden is en dat wat er specifiek als kunstwerk wordt aangeduid. 'Wat men onder installatie verstaat zijn niet zozeer werken als wel modellen van haar mogelijkheid, niet zozeer voorbeelden van een nieuwe stroming maar steeds nieuwe stromingen' (Rebentisch, 2003, p15). Stromingen die vandaag de dag alle kanten op zwemmen: performance, reenactment, kunstenaars die zich met facetten van [on]veiligheid bezig houden, de bestaande werkelijkheid kopiëren enzovoort.

Rebentisch ziet 'intermedialiteit' als essentieel punt met betrekking tot de hybridisering van de kunsten. Nieuwe media - al dan niet in combinatie met meer traditionele media - kunnen bepaalde aspecten naar voren brengen die eerder niet werden opgemerkt. Denk bijvoorbeeld aan het inbrengen van video of film in een installatie. Zo is ook de participatie van technici in een installatie al lang geaccepteerd. De betekenis is dan gelegen in het feit dat we het ook anders kunnen zien, dus andere samenhangen in het kunstwerk/de installatie kunnen ontdekken.

Telkens weer blijkt dat de kunstenaar met het signaleren, benadrukken, verheviggen of vervormen van aspecten uit de werkelijkheid het kunstwerk een 'eigen lading' meegeeft; dat hij daarmee een eigen 'wereld' genereert. En daarmee voegt het kunstwerk ook weer een nieuw aspect toe aan de werkelijkheid: het laat mensen opnieuw 'anders' naar die werkelijkheid kijken. De kunstenaar probeert zijn publiek erbij te betrekken, over bepaalde zaken een uitspraak te doen die het publiek op een ander been zet. Op deze manier gaan kunst en leven met elkaar een dialoog aan, terwijl ze beiden uit dezelfde werkelijkheid voortkomen en er weer in terug gaan. Kunst en leven zijn vanuit dit oogpunt op een reflexief-dynamische manier op elkaar betrokken.

Het is sinds de jaren zestig dat die grenzen tussen kunst en leven poreus zijn geworden. Oldenburgs The Store, waar de toeschouwers synoniemen waren van de klanten, kan hiervoor als voorbeeld dienen. Kritiek die er in het verleden nogal eens op werd gegeven, was dat een dergelijke kunstuiting weliswaar het alledaagse leven presenteert, maar er geen interpretatie van geeft (Reiss, 1999, p41). Hier wordt dus de vinger gelegd op het probleem van het genereren van betekenis in de installatiekunst. Het lijkt erop dat dit probleem van betekenis in de installatiekunst impliciet te maken heeft met zijn kenmerk van hybriditeit.

In de installatie wordt de grens tussen kunst en leven tot programma gemaakt en voortdurend overschreden. Installaties zijn contextgevoelig, niet enkel ten opzichte van de binnen- en buitenruimte, maar ook ten opzichte van maatschappelijke kaders die de receptie van kunst beïnvloeden. Het wezenlijke moment van installatiekunst is niet de immanentie van kunst in de gemeenschap, maar de immanentie van de gemeenschap in kunst (Rebentisch, 2003, p229ev).

We kunnen de installatie met een landschap vergelijken, waarbij er sprake is van beweging [van het licht, de lucht, bewegende elementen ten opzichte van elkaar, video, filmfragmenten enz.] die mede in gang wordt gezet door een ruimtelijke dramaturgie. De in principe oneindige tijd van de ervaring en de tijd die nodig is om door een installatie te gaan, gaan een reflexief opgebouwde spanning aan. Denk aan Kabakovs idee van 'verlaten scène' bijvoorbeeld, waarin de bezoeker zich volgens een meer dan wel minder uitgestippeld traject beweegt. De dramaturgie zit dan in het overgaan van de ene ruimte naar de andere.

De afzonderlijke elementen van de installatie krijgen hun betekenis door hun ordening in de ruimte. Niet alleen door de relatie die ze ten opzichte van elkaar en van de ruimte innemen, maar ook wanneer de elementen in verhouding tot 'eerder' en 'later' in die hele gebeurtenis van de bezoeker voor hem verschijnen. Dit kan zo zijn effect hebben, omdat de bezoeker in die installatie nooit alles in een oogopslag kan overzien. Er is dus een spanning tussen de ruimten die naast elkaar in de installatie aanwezig zijn en de beweging van de bezoeker in zijn ontmoeting. Je kunt op die manier ook dingen missen.

De wereld is voor ons onoverzichtelijk: wij zijn toeschouwer, staan midden in die wereld en verzuimen vaak om actief te participeren. Het is de kunstenaar die als geen ander openingen voor een overzicht kan aandragen en de kunstvorm die zich hiervoor bij uitstek leent is mijns inziens de installatiekunst. Laten we bij wijze van experiment de installatiekunst tot vrijplaats uitroepen om nieuwe inzichten over wereld en samenleving aan te reiken. Laten we juist door middel van deze complexe, hybride kunstvorm vragen naar betekenis. Omwille van het feit dat we nu eenmaal op deze wereld zijn, maar als in een paradox onszelf en onze relatie tot de werkelijkheid niet kunnen begrijpen. We vragen om inzicht, maar missen het overzicht.

Het is juist in de installatie dat de waarnemer de beschikking heeft over zijn ervaring, maar tegelijkertijd ook over de objecten van die ervaring. Die ervaring is conceptueel uitgaande van een zelfde bron van subject en object: het is een gebeuren tussen subject en object. Het spanningsveld in de ervaring is gelegen in het feit dat dit gebeuren een asymmetrische subject-object verhouding laat zien.

De beschouwer wordt zich van zijn relaties met de objecten van de installatie bewust of in ieder geval van zijn ervaringen daarin. Dat bewustzijn wordt nog eens benadrukt doordat men alles wat men waarneemt als deel van die specifieke situatie opvat. De beschouwer knoopt door zijn lichamelijke activiteiten betrekkingen aan door in de installatie rond te gaan. Welke aspecten esthetisch zijn en welke niet, is daardoor niet vast te stellen. De betekenissen zitten niet bij het object en ook niet bij het subject, maar in de ervaring ten aanzien van het geheel van objecten - dus ten aanzien van de installatie als evocatief: 'naar buiten brengend'. Het is de scène, het landschap, van de ervaring die ook altijd een vorm van zelfreflectie impliceert.

De filosofie als element van installatiekunst

Doordat de werkelijkheid voor ons onoverzichtelijk en complex is, wordt er bij voortduring een beroep gedaan op ons voorstellingsvermogen. Uit de keuze van bepaalde hulpmiddelen en oplossingen - systemen, modellen, kunst - laten we zien aan welke aspecten van de werkelijkheid we meer dan wel minder waarde hechten. Hoe we die waarden communiceren en zo onze [culturele] identiteit bepalen.

Anders dan wanneer wij midden in onze alledaagse werkelijkheid staan, is het met betrekking tot de installatie wél mogelijk om deze hermodellering van de werkelijkheid op afstand te bezien. We hebben geconstateerd dat de waarnemer binnen de installatie een bepaalde actieve rol krijgt toebedeeld. Hij wordt als het ware integraal onderdeel van de installatie, waardoor zijn lichaam op een bepaalde manier wordt geritualiseerd. Dat wil zeggen dat de waarnemer de installatie om zo te zeggen mede 'vervoleindigt': zonder hem heeft dezelfde installatie geen betekenis. De betekenis wordt geconstitueerd door de relatie die installatie en waarnemer aangaan. Tegelijkertijd is het echter even belangrijk dat dezelfde waarnemer, ook al was het maar gedeeltelijk, de positie kan innemen van buitenstaander. Er vindt op deze manier een manipulatie tussen twee uitersten plaats (Kabakov, 1999, p35).

De waarnemer is element in een spel: op dát moment, op díe plaats, is het 'de werkelijkheid' voor hem. Tegelijkertijd kan hij er ook op een bepaalde afstand naar kijken - anders waarnemen - en over zijn handelen en zijn houding ten opzichte van de installatie reflecteren. Hierdoor wordt hij in staat gesteld herinneringen uit zijn eerdere levensgeschiedenis te verbinden met datgene wat hij tijdens de ervaring van de installatie opdoet om zo te komen tot nieuwe interpretaties of betekenissen. De reflectie op de aard en de status van die waarneming en dat handelen is bij uitstek het terrein van de filosofie.

Op deze manier wordt een poging ondernomen om kunst en leven te verenigen. De waarnemer neemt om zo te zeggen zijn hele wereld mee en zet die in om die wereld vervolgens aan te vullen of te modificeren met zijn ervaringen die zijn opgedaan door actief te participeren in de installatie. We zouden kunnen zeggen dat hij daarmee zijn werkelijkheid hermodelleert. Andersom is die installatie zelf een hermodellering van de werkelijkheid zoals de kunstenaar hem heeft opgevat of ervaren. Ook dit punt van subject-object ontologie verbindt de installatiekunst met de hedendaagse filosofie.

Daaraan gerelateerd is er het probleem dat wat wezenlijk is voor een installatie zich niet gewoon maar in afbeeldingen laat de werkelijkheid heeft laten liggen, kan de filosofie ons op deze manier wijzen op onvermoede en tot dan toe onopgemerkte, betekenisvolle verbindingen tussen kunst en werkelijkheid.

Zwemmen

Het leven blijft één groot onbegrijpelijk gebeuren en dus dobberen we maar wat rond in een verwoede poging om ons hoofd boven water te houden en niet te verdrinken. In onze vraag naar betekenis gooien negentien kunstenaars in Ithaka #13 een reddingsboei uit: grijp hem!

Amsterdam. Februari - Maart 2005.

Tine Wilde is beeldend kunstenaar en filosoof en verbonden aan het ILLC/Department of Philosophy aan de Universiteit van Amsterdam. Zij werkt aan een PhD-project dat zowel een dissertatie als een nieuw te bouwen installatie omvat.

Meer informatie: www.tinewilde.com.

Literatuur

Davidts, W.: 2005, 'mijn studio is waar ik mij bevind' Daniel Buren en de afschaffing van de studio, De Witte Raaf 113

Duval, T.: 1999, Kant after Duchamp, MIT press: Cambridge, 2e editie

Kabakov, I.: 1999, The Old Reading Room, Vossiuspers: AUP

Oliveira de, N.: 1994, Installation Art, Thames and Hudson: London

Rebentisch, J.: 2003, Aesthetik der Installation, Suhrkamp: Frankfurt am Main

Reiss, J.H.: 1999, From Margin to Center. The Spaces of Installation Art, MIT press: London

Suderburg, E.: (ed.): 2000, Space, Site, Intervention. Situation Installation Art, UMS: Minneapolis

Vande Veire, F.: 2002, Als in een donkere Spiegel: de kunst in de moderne filosofie, SUN: Amsterdam

Wittgenstein, L.: 2001, Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations. Ludwig Wittgenstein, Blackwell: Oxford, 3e editie